

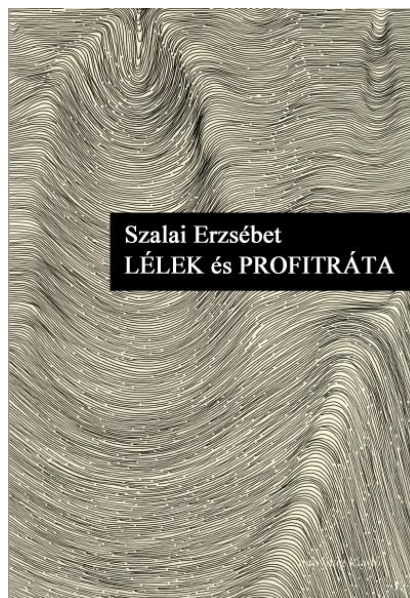
kép a dokumentumban B

A „lélek és profitráta.docx” fájlban el kell helyeznie a mellékelt képeket (a ház szerkezete.gif, a könyv.bmp, moai.gif, SZE a parkban.png, TF leveles portréja.png, unoka a nagymama hátán.bmp) ennek a pdf fájlnak a második oldalától kezdődő minta alapján!

A képek nincsenek a dokumentum számára előkészítve, a minta szerinti „feldolgozásuk” a feladat része.

Lélek és profitráta

2022 Budapest, Napvilág Kiadó

Tallár Ferenc recenziója
Szalai Erzsébet könyvéről

Szalai Erzsébet új esszékötetének darabjai - egy 2018-as írástól eltekintve - 2019 és 2022 között születtek. Nem esetleges körülmény ez. Azt jelenti, hogy az írások egy egyre valóságosabbnak, következésképpen egyre fenyegetőbbnek tűnő válságban születtek.

Jelenleg az atomháború és egy közelgő új barbárság rémével fenyegető orosz-ukrán háború tölti be horizontunkat, de ezzel részben el is takarja előlünk helyzetünk valódi természetét. Hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a háborút megelőző évek a Covid-válság, a pandémia és a lezárások éveit voltak, a 2019-es év Greta Thunberg és a klímakatasztrófa éve volt, 2015 pedig a migrációs válságé, melyre éppoly kevésbé találtunk megoldást, mint a 2008-as pénzügyi összeomlás messze ható következményeire.

Válságról válságra bukácsolunk tehát, s ha félretoljuk a médiák által nevesített, és ezáltal így-úgy megszelídített válságjelenségeket, látnunk kell, hogy a panoráma egésze is egy összefüggő válságról szól: nem sok jót ígér a termelési láncok összeomlása, az élelmezési, víz- és energiaválság, a geopolitikai feszültségek vészterhes kiéleződése, széles rétegek elszegényedése, az államok és a politika iránti bizalmatlanság és harag felerősödése, a fragmentálódó társadalmakon belül kialakuló frontvonalak.

A szorongás és frusztráció, mely a post truth világában a legképtelenebb összeesküvéselméletek talajává képes válni, nem kibontakozást ígér, hanem agresszióval fenyeget. Egy rend nélküli „világrendbe” jutottunk, a félelem pedig - érezzük, látjuk - valóban „megeszi a lelket”.

Ezzel meg is érkeztünk a kötet címéhez: Lélek és profitráta. Az előszó tanúsága szerint Szalai arra keresi választ, hogy a „hosszú távú gazdasági folyamatok milyen eltérő hatásokat gyakorolnak a társadalmak lelki folyamataira, struktúráira. És ezek a lelki jellemzők hogyan erősítik meg, vagy ellenkezőleg, rombolják szét az őket létrehozó 'objektív' feltételrendszereket.”

Vagy ahogy ezt a kérdést az elmúlt évek most kiélezték: a kötet írásai arra keresnek magyarázatot, hogy szembesülve a sokasodó válságjelekkel, „a mai emberek - úgy hazánkban, mint a világban - hogyan tűrik el a fennálló viszonyokat, sőt hogyan asszisztálhatnak azok újratermeléséhez, sőt megerősítéséhez is.” Miért van tehát az, hogy az egyre átfogóbbnak mutató válság nem jut el a valódi krízisig, azaz a kritikai ítélet és döntés fordulópontjáiig? (Mind a „krízis”, mind a „kritika” fogalma a „megítélni”, „megkülönböztetni”, „dönteni” jelentésű görög krínein igére vezethető vissza.)

Szembenézés helyett, mélyet sóhajtva, inkább azt a kérdést tesszük fel, mikor térhetünk végre vissza a normalitáshoz. Ám amihez visszatérni vágyunk, arról jó ideje sejtjük már, hogy valójában kevésbé hasonlít a normalitásra.

Félreértések elkerülése végett: Szalai Erzsébet természetesen nem az emberi ostobaságról vagy vakságról beszél. Az emberi kultúra, egy működni és fennmaradni képes társadalom mindig a rend és az élni tudás egy sajátos formája, s ha eluralkodik benne a rend nélküliség irracionálitása, akkor annak strukturális okai vannak: olyan zsákutcás, torzuláshoz vezető és mégis kényszerű (társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális-szellemi) struktúrák uralmára kell gondolnunk, melyek leváltak a történelem mindenkor empirikus szereplőiről, de épp ezért hosszú távon is uralni tudják őket.

Azt hiszem, a tématerületekben gazdag kötetet lényegi mondandóját akkor tudjuk a leginkább megragadni, ha ezek felől a sajátos kényszerekkel járó struktúrák felől közelítünk a hozzá. Az egyik ilyen sajátos struktúra a zsákutca futó magyar (és középkelet-európai) történelmi fejlődés félperifériás helyzetből adódik. Szalai Erzsébet olvasói tudják, hogy régi témája ez a szerzőnek. Itt azonban - Bibó István Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem c. írására is támaszkodva - kiegészül egy további aspektussal: e zsákutca fejlődés kultúrát, politikai berendezkedést és személyiségstruktúrát torzító hatásaival.

Így elemzi Szalai Erzsébet a rendszerváltást, a rendszerváltást követő fejleményeket, az Orbán-rendszert is, de így tekint a létezett szocializmus eredményeire, illetve eredménytelenségére is. A szerző másik törekvése azon struktúrák feltárására irányul, melyek ellehetetlenítik a szembenézés a neoliberális keretek között végbement globalizáció válságjelenségeivel, a krízissel. A továbbiakban én is e két téma mentén haladok, de

a kötet értelmezését egy kritikai szemponttal is kiegészítem, annak reményében, hogy ezzel hozzájárulhatok a Szalai Erzsébet felvetette, valóban alapvető kérdések szélesebb körű megvitatásához.

A kötet első esszéjének bevezető mondata egy igen éles állítás: „Az 1988-1989-es rendszerváltás sem nemzeti szuverenitást, sem demokráciát, sem szociális piacgazdaságot nem hozott a magyar nép számára. Ennek okai alapvetően strukturálisak...” A „strukturális” első megközelítésben nyilvánvalóan Magyarország, és általában a közép-kelet-európai régió világrendszerben elfoglalt helyét, félperifériás jellegét jelenti.

Giovanni Arrighi nyomán azt mondhatjuk, hogy a tőkés fejlődés útjára lépő félperifériák, így Magyarország előtt is, lényegében két lehetőség nyílik.

(1) Vagy az un. „fejlett világ” által uralt világpiacba való beilleszkedésüket igyekeznek minden áron biztosítani s magukra vállalják ennek negatív következményeit. Átveszik a centrumországok politikai- és jogrendszerét, liberalizálják piacaikat és megnyitják őket a külföldi tőke beáramlása előtt, ami természetesen osztalékok és kamatok formájában a profit kiáramlásával jár együtt. A nyugati tőkeberuházásra épülő „összeszerelő üzemekben” felvállalják továbbá a szakosodást olyan alacsony jövedelmű munkát megtestesítő áruk exportjára, melyek fejében magas jövedelmű munkát megtestesítő árukat importálnak.

(2) Vagy elkerülendő a félperifériába benyomuló külső erők gazdasági-politikai nyomását, belső fejlődést erőltetnek. Ehhez azonban nem áll rendelkezésre a megfelelő tőke, így a remélt felzárkózás csak az állam túlsúlyával és egy kliensburzsoázia megteremtésével, továbbá a hazai lakosság fokozott kizsákmányolásával, illetve a belső kizsákmányolást kompenzáló nacionalizmussal tűnik elérhetőnek.

Nem tűnik különösebben kockázatosnak azt állítani, hogy hosszú távon Magyarország - legalábbis a „második jobbagyság” óta, amikor is a nyugati centrumországok, elsősorban a Habsburg Birodalom mezőgazdasági beszállítójává vált - mindig ezen két út egyikén bukácsolt, s e két lehetőség mentén alakult ki (a Szalai Erzsébet által többször is idézett Erdei Ferenc kifejezésével élve) Magyarország „kettős társadalma” is: egy „bennszülött történeti nemzeti társadalom”, és mellette a modern polgári társadalom „gyarmatias képződménye”. Hogy aztán ez a „kettős társadalom” milyen konkrét formát ölt, s melyik úton indul éppen el, az messzemenően függ az éppen adott külső kezelektől.

Szalai Erzsébet nem csinál titkot abból, hogy centrum és periféria viszonyában a klasszikus tőke-munka viszony és a kizsákmányolás egyik változatát látja. A rendszerváltáshoz - írja - „az kellett, hogy a centrumkapitalizmus láthatatlan (bár olykor nagyon is látható) erői be akarják kebelezní a térséget. Hogy nyíltan azzá tegyék, ami a rendszer születése előtt is volt: félperifériájukká.”

De vajon szükségszerű volt-e, hogy a „rendszerváltó elitek” - idézem - ebbe az „öröklődő csapdába vitték a magyar társadalmat”? Szalai szerint nem, vagy legalábbis nem feltétlenül. A félperifériákat sújtó kényszerstruktúra csapdája adott volt ugyan, de hogy ismét egy „színelte kapitalizmus” épüljön ki a maga „félfeudális” kliensstruktúrájával, a hűségre és a hűbérré (átpolitizált versenyfeltételekre, támogatási rendszerekre stb.) épülő vertikális függési viszonyok megannyi formájával, nem volt eleve elrendelt.

Ha jól értem Szalai Erzsébetet, ehhez például arra is szükség volt, hogy a rendszerváltást olyan politikai elitek hajtsák végre, melyek „féltek a néptől”: a „spontán, demokratikus mozgások, netán mozgalmak igénylése tökéletesen idegen volt” tőlük - és idegen volt az úgynevezett demokratikus ellenzékétől is. Nehéz persze megítélni, hogy a „spontán, demokratikus mozgások, netán mozgalmak” milyen formái bontakozhattak volna ki 1988-89-ben, s főként, hogy ezek mit érhetek volna el. Az azonban nehezen vitatható, hogy az elmúlt harminc évben valamikor akár végbe is mehetett volna a józan és nyílt szembenézés magával a csapdahelyezettel, s ily módon elvileg kialakítható lett volna egy olyan társadalmi konszenzus, ami lehetővé tette volna az adott strukturális helyzet sikeresebb kezelését.

Ehelyett a két politikai tömb létrehozta a kritikátlanul „európázók” és az elvakultan „brüsszelezők” egymásnak feszülő harci alakzatát. Azaz a legegyszerűbb utat választva

újjáteremtette a „zsákutcás magyar történelem” „eltorzult alkatát”, s vele a hisztériát. A „rendszerváltó, majd őket követő elitiek - írja Szalai Erzsébet - úgy próbálnak szabadulni az őket fojtogató hamis, hazug konstrukció nyomásától, hogy állandó felhangolt, mániás állapotban tartják magukat”, s ily módon persze a társadalmat.

Ismét ott találtuk magunkat ama poros történelmi dráma színpadán, melyen évszázadok óta labancok és kurucok, Bécs jozefinista kiszolgálói és a nemzeti-rendi ellenállók, a haladás és a haza hívei, urbánusok és népiek, „ejrópázók” és „brüsszelezők”, szóval - Farkas Attila Márton kifejezésével élve - „birodalmi progressziviz-

mus és szittyá nacionalizmus” hívei fenekednek egymásra, méghozzá abban a szent meggyőződésben, hogy a Haza vagy a Haladás (progresszió) ügye csak a másik oldal, az ellenség megsemmisítéséig is kiterjeszhető harc útján vihető győzelemre.

Az egyenlőket egyesítő démosz klasszikus polgári demokráciájáról e hamis keretben természetesen nem igen lehetett szó, de mindkét pozíció jól eladható termék volt a politikai áruk vásárává degradálódott választási demokráciában.

A 2010 után kiépülő Nemzeti Együttműködés Rendszerének sikerét egy olyan vízió alapozta meg, mely épp e polarizáltság meghaladását ígérte. Elméleti gyökereit illetően egy keresztényszocialista, korporatív állam víziójáról van szó, mely nem a kapitalizmus osztályait, nem is a liberális demokráciák politikailag tagolt állampolgárait, hanem az „embereket” egyesíti a nemzet organikus egységében. Pontosabban a családok, a lokalitások és a hivatásrendek természetes egységeiből felépülő nemzettestben.

Szó se róla, az együttműködés e víziója kezdettől fogva hazug ígélet volt. A politikai hatalom magukat konzervatívnak mondó, ám egy populista, „konzervatív forradalomra” készülő birtokosai számára ugyanis egy percig sem volt kétséges, hogy az áhított „nemzeti együttműködés” csak a politika eszközeivel megvívott és végre végig harcolt háború, az ellenség térdre kényszerítése révén érhető el. Nyilvánvaló, hogy ez az út nem a zsákutcás fejlődés elkerülése, hanem a torzulások kiélezése felé vezet.

Szalai Erzsébet jó érzékkel mutat rá arra, hogy Orbán Viktor már korábban is erre készült: „a polgári társadalom konszolidációját - idézi egyik 1998-as beszédéből - meg kell előznie az erőviszonyok átalakításának a médiában, a kulturális szférában és az üzleti világban”. Azzal viszont vitatkoznom kell, hogy levonva a 2002-es választási vereség tanulságait, 2010 után a NER célja „a politikai hatalom gazdasági és kulturális hatalommá való konvertálása” lett volna. Ez cél - és ezt alkalomadtán épp Szalai Erzsébet könyveiből tudhatjuk - a késő kádárkori nomenklatura technokrata és menedzser elitjének útja volt.

Orbán ezzel szemben egyáltalában nem törekedett a politikai hatalom konvertálására.

Arra törekedett, hogy kíméletlenül növelje és érvényesítse a politikai hatalmat a gazdaság, a jog és a kultúra területén, ily módon aláásva e szférák modernitásra jellemző autonómiáját. Ami nem kevesebbet jelent, mint a félféudális struktúra masszív megerősítését. A feudalizmust vagy a hűbériséget ugyanis - Marxot idézve - pontosan ez, tudniillik a

„közvetlen politikai jelleg” jellemzi, amennyiben „a polgári élet elemeit, mint például a birtokot vagy a családot, vagy a munka módját a földesuraság, a rend és a

korporáció formájában az állami élet elemeivé tették. Ebben a formában ezek a meghatározták az egyes egyénnek az államegészhez való viszonyát, azaz politikai viszonyát.”

Vagy ahogy az idézett helyet Perry Anderson értelmezi: a „rokonság, a vallás, a jog vagy az állam a kapitalizmus előtti társadalmi formákban szükségszerűen belép a termelési mód alapjába”, következésképpen egy hűbéri társadalmat „már elvileg is lehetetlen a gazdasági viszonyokból mint olyanokból értelmezni”.

A félf feudális berendezkedés megerősítésének jó példája a duplex dominium de facto megjelenése a NER rendszerében: a nemzeti tőke „kliensburzsoáziája” a hűség béreként haszonélvezeti joggal (dominium utile) rendelkezik, míg a rendelkezési jog (dominium directum) de facto megmarad a „hűbérúr” kezében, ahogy azt például a Simicska-ügy kapcsán láthattuk. Szalai Erzsébet találóan írja le az új helyzetet, amikor a hatalmi szerkezet ágenseit félf feudális rendként jellemzi: „rendiségének lényege, hogy tagjait formális és informális kapcsolati háló integrálja, valamint közös ethosz, értékrendszer és magatartásminta jellemzi. Félf feudális jellege a benne uralkodó erős formális és főként informális hierarchikus viszonyokból, az eme hierarchia csúcsán elhelyezkedő vezető (király) szinte korlátlan hatalmából adódik.”

(Épp e szinte korlátlan hatalom okán nem jogosulatlan a NER világot Orbán-rendszerként leírni.) De a rendies, félf feudális struktúrák megjelenése természetesen még nem jelent feudalizmust. Inkább céljukban és jellegükben különböző integrációs formák konglomerátumáról, egymásra torlódásáról beszélhetünk. Szalai Erzsébet is így fogalmaz: a félf feudális uralkodó rend egyúttal félkapitalista is, „mert az integráns részét képező burzsoázia és menedzsereinek tevékenysége valamiféle visszaigazolást, visszajelzést kap a piacról”.

Orbán nemcsak Brüsszelben, idehaza is pávatáncot jár: a rendies kliensburzsoáziára alapozott nemzeti tőke megteremtése mellett a NER szolgai módon igyekszik eleget tenni a magyarországi olcsó munkaerő által idevonzott multinacionális cégek elvárásainak is.